

Karlíková, Helena

K vybraným lexikálními grécismům ve staroslověněštině a jejich rozšíření v slovanském areálu (s důrazem na makedonštinu a češtinu)

In: *Studia macedonica II.* Dorovský, Ivan (editor). Vydání první Brno: Masarykova univerzita, 2015, pp. 158-163

ISBN 978-80-210-7959-5

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/134304>

Access Date: 05. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K vybraným lexikálním grécismům ve staroslověnštině a jejich rozšíření v slovanském areálu (s důrazem na makedonštinu a češtinu)

Helena Karlíková

Vliv řečtiny na staroslověnštinu byl, jak známo, velký.¹ Staroslověnština jako jazyk vzešlý z pozdně praslovanských dialektů balkánských Slovanů měla sice základní lexikum domácího, slovanského původu. Avšak k tomu, aby mohla plnit úlohu, pro kterou byla předurčena, tedy tlumočit komplikované texty především řeckých literárních předloh liturgického zaměření, zachovat jejich obsahový smysl a zároveň zajistit jejich srozumitelnost slovanskému etniku, bylo třeba, aby tvůrci tohoto nejstaršího slovanského spisovného jazyka zlepšili její vyjadřovací schopnosti, tj. doplnili její lexikum, a to právě pomocí dokonalého jazyka předloh, řečtiny. Pojmy, pro které v domácím lexiku chyběly odpovídající lexémy, bylo třeba nějakým způsobem vyjádřit. Lze zaznamenat v podstatě trojí způsob obohacení slovní zásoby staroslověnštiny vlivem řečtiny (srov. Večerka, 2006, s. 242–243):

a) formou sémantických kalků, kdy domácí slovo získalo od svého řeckého ekvivalentu další jeho významy: např. původní význam staroslověnského substantiva *vina* je ‚provinění‘. Vlivem řeckého *αἰτία* se toto substantivum objevuje ve stsl. textech i v dalších významech, jako ‚příčina, záminka apod‘. Stsl. *vina* bylo tedy obohaceno o další významy, které převzalo od ř. *αἰτία* ‚příčina, důvod; věc, poměr; vina, obvinění‘, formou sémantického kalku (Schumann, 1958, s. 60).

b) formou slovotvorných kalků, kdy řecké kompozitum bylo doslovně přeloženo do staroslověnštiny: např. stsl. *brat(r)oljubije*, *bratoljubstvije* ‚bratrská láska‘ je doslovný překlad (slovotvorný kalk) řeckého kompozita *φιλαδελφία* (ESJS 7, s. 430).

c) přejetím „hotových“ výrazů z jazyka předlohy formou lexikálních výpůjček, kdy do staroslověnštiny byly přejaty řecké lexémy, jistým způsobem většinou formálně přizpůsobeny staroslověnskému fonologickému systému. Právě tento způsob obohacení staroslověnského lexika s jeho dalšími konsekvencemi ve slovanských jazycích je předmětem tohoto příspěvku.

Ze základní funkce staroslověnštiny jakožto jazyka liturgického vyplývá značné množství výpůjček z oblasti náboženské terminologie. „*Převážná většina těchto*

1 O vlivu řečtiny na staroslověnštinu viz podrobně Večerka 1971, 1973, 1997.

vypůjček (...) přešla buď z církevní slovanštiny do dalších slovanských jazyků pravoslavné oblasti, prostřednictvím latiny je mnohdy přejala i jazyky katolické oblasti, anebo se do slovanského lexika dostaly jako internacionalismy prostřednictvím neslovanských evropských jazyků.“ (Karlíková, 2013, s. 159).

Kromě terminologie náboženské má však staroslověnština i řadu vypůjček z oblasti světské. Vypůjčky se objevují v nejrůznějších tematických okruzích zahrnujících např. administrativu, vojenství, architekturu, alchymii, medicínu, názvy středověkých vědních oborů, rostliny, jejich části a produkty z nich, faunu, minerály, jednotky váhové a měrové, peníze, hudební nástroje, drobné užitné předměty, látky, oblečení a jeho součásti; dopravní prostředky a jejich části a několik dalších (podrobněji viz Karlíková, 2013). I pro oblast světskou platí, že se především přejímaly výrazy, pojmenovávající pojmy a reálie, pro něž staroslověnština neměla vlastní slova. S tím souvisí i další osud těchto vypůjček v lexikálních systémech slovanských jazyků. Míra rozšíření těchto primárně řeckých slov ve slovanském areálu závisí mimo jiné na tom, zda pojem nebo reálie, který se pojmenovává, zdomácněl i ve slovanském světě. Pokud ano, pak je větší pravděpodobnost, že se takový výraz rozšíří z církevní slovanštiny i do dalších slovanských jazyků. Pokud jsou vypůjčkami pojmenovávány reálie nebo pojmy ve slovanském světě neznámé, resp. chápány jako cizí prvek, pak se tyto výrazy mohou objevovat v některých slovanských jazycích jako historismy, případně se nemusejí rozšířit vůbec a jejich výskyt je omezen pouze na staroslověnštinu, případně na texty v jejích pozdějších, církevněslovanských redakcích. Máme-li z tohoto hlediska srovnat makedonštinu a češtinu, tak samozřejmě je větší pravděpodobnost, že tento typ vypůjček nalezneme v makedonštině jakožto jazyku jihoslovanském, než v češtině, která má tyto výrazy většinou jako církevní slavismy.² Je však třeba vzít v úvahu i další fakta, např. to, v jakých církevněslovanských památkách se daná vypůjčka vyskytuje, nebo frekvenci výskytu té které vypůjčky ve staroslověnských textech. Nadto je dohledatelná celá řada případů, kdy staroslověnština má pro určitý pojem jak domácí slovo, tak vypůjčku z řečtiny. Otázka vztahu vypůjčky a domácího slova a zároveň i otázka další geneze těchto slov v slovanských jazycích se tak stává ještě komplikovanější. Navíc v řadě případů mají vypůjčky z řečtiny v staroslověnských textech výrazně literární charakter, a jejich výskyt je tak omezen pouze na staroslověnštinu a církevní slovanštinu. Naopak latinismy, resp. romanismy, které se do staroslověnských památek dostaly „cestou ústní“ (Večerka, 1978, s. 340), tedy z jazyka lidového, mluveného, přežily alespoň na části slovanského areálu v některých případech dodnes.

² Jak zevrubně popisují Taseva – Voss (2005), je třeba vzít v úvahu i fakta historická. Zatímco jižní a východní Slované byli od 9. století pod vlivem byzantské kultury (kontinuálně vlastně až do 15. století), a vliv byzantské řečtiny se tak výrazně odrazil i v jejich lexiku, Slované západní se po odchodu žáků Cyrila a Metoděje z Velké Moravy a Panonie ocitli pod vlivem misí latinského a německého duchovenstva, a proto frekvence grécismů přejatých z církevní slovanštiny je v západoslovanských jazycích nižší ve srovnání s jazyky jiho- a východoslovanskými.

Na několika konkrétních příkladech grécismů z tematické oblasti „architektura“ lze naznačit, jak výše zmíněné faktory ovlivnily genezi těchto výpůjček v jednotlivých slovanských jazycích. Ve staroslověnských textech se např. vyskytuje několik pojmenování církevních nebo velkých světských staveb vypůjčených z řečtiny: *idolije* (1× Mak) ‚pohanský chrám‘ < ř. *εἰδῶλιον* nebo *εἰδωλεῖον*³ ‚chrám modly‘, *sk'inii* ‚svatyně‘ < stř. *σκηνή* ‚stan, příbytek, svatostánek‘, *sünagoga* (Bes) ‚synagoga‘ < *συναγωγή* ‚shromáždění, shromaždiště‘, *crcky* ‚chrám; církev aj.‘ < ř. *κυρι(α)κόν* ‚chrám‘ (germánským prostřednictvím), *mardurii* (1× Nom) ‚kaple, kostel‘ < stř. *μαρτύρι(ov)*, *lavra* (Supr) ‚lávra, klášter anachretů‘ < stř. *λάβρα* ‚klášter‘, *manasty-r'v* (Euch Supr Pochv Const Meth Nom Bes Ben) ‚klášter‘ < stř. dial. *μαναστήρι* tv., *polata* (Supr Parim Služ Const VencNik Vit) ‚palác‘ < stř. *παλάτι* ‚síň, pretorů (Ev Supr Christ Šiš) ‚přetorský palác‘. Geneze těchto výrazů je různá:

idolije je hapax legomenon, doložený jedenkrát v *apoštoláři Makedonském*, csl. kodexu z konce 12. stol. Tento výraz je zřejmě pouze citátové slovo omezené jen na zmiňovanou konkrétní památku, ve slovanských jazycích se nevyskytuje;

sk'inii (též *s sk'inija*) je dobře doloženo ve stsl. i csl. památkách, v části z nich znamená ‚obydlí, příbytek, stan‘, v apoštolních textech a v parimejnicích má speciální význam ‚stan pro archu úmluvy‘ a ‚svatyně‘. Má pokračování v b. arch. *skínija* a mak. *skinija*, z církevní slovanštiny expandoval tento výraz i do dalších jazyků spojených s pravoslavím, a to do běloruštiny a ruštiny v podobě *skínija* a do ukrajinštiny ve tvaru *skýnija*, vše s významem ‚přenosný chrám v podobě stanu, svatyně, svatostánek‘⁴;

sünagoga se vyskytuje pouze v *Besědách na evangelije papy Grigorija Velikago*. Výpůjčku tohoto grécismu do církevní slovanštiny zprostředkovalo pozdně latinské *synagōga*.⁵ Ekvivalenty má toto csl. slovo ve všech slovanských jazycích, dostalo se však do nich až prostřednictvím latiny, případně němčiny nebo francouzštiny (b., mak., sch. *sinagōga*, sln. *sinagōga*, č., p., luž. *synagoga*, slk. *synagóga*, r. *sinagóga*, ukr. *synahóha*, br. *sinahóha*, vše ve významu ‚synagoga, židovská modlitebna‘).

crcky je dobře doložené ve stsl. i csl. památkách. Z řeckého *κυρι(α)κόν* s původním významem ‚dům páně‘⁶, pak ‚chrám‘ (jde totiž o derivát substantiva *κύριος* ‚pán, vladař‘) bylo přejato, zřejmě už v pozdní praslovanštině, germánským prostřednictvím, jak dokládá všeslovanské rozšíření tohoto výrazu (např. b. *cārkvā*, mak. *crkvā*, slk. *cirkev*, č. *církev*, p. *cerkiew*, br. *carkvá*, ukr. *cérkva*, r. *cérkov* aj., v původ-

3 Jde o derivát ř. substantiva *εἶδωλον* ‚modla‘. Více viz ESJS 4, s. 237.

4 Jako evropeismus se do soudobých slovanských jazyků nověji rozšířilo ř. *σκηνή* v jeho původním významu ‚jeviště‘ prostřednictvím lat. *scēna*, *scaena* tv. (ESJS 14, s. 820).

5 Ř. *συναγωγή* je derivát slovesa *συνάγειν* ‚svádět dohromady, shromažďovat‘ (podrobněji viz ESJS 15, s. 904).

6 Je to kalk hebrejského výrazu pro ‚boží dům‘ (srov. ESJS, s. 96).

ním významu všude ‚kostel‘, v současnosti ve východoslovanských jazycích, jinde ‚církev‘, ‚bohoslužba‘ apod. – podrobně ESJS 2, s. 96n.);

marðurii je stejně jako *idolije* hapax legomenon. Vyskytuje se pouze na jednom místě, a to v *Nomokánonu*, slovanském překladu sborníku byzantského církevního práva Jana Scholastika (dochovaný rukopis pochází ze 13. stol.). Má tu speciální význam ‚kaple nebo kostel zasvěcený mučedníkovi, resp. kostel, v němž se přechovávají mučedníkovy ostatky‘. Jde opět o slovo citátové, ve slovanských jazycích ekvivalenty doloženy nejsou;

lavra, ačkoli omezeno výskytem jen na jednu památku, a to *kodex Supraslský*, udrželo se jako církevní termín v b. arch. a mak. *lávra*, a nadto z církevní slovanštiny proniklo i do jazyků pravoslavných oblastí, srb. *lávra*, r. ukr. *lávra* a br. *lávra*, vše s významem ‚velký nebo významný pravoslavný mužský klášter‘. Jako pojmenování pro pravoslavný klášter se nověji rozšířilo toto slovo prostřednictvím slovanských jazyků spojených s pravoslavím i do části slovanského areálu mimo pravoslavnou oblast (ESJS 7, s. 405n);

manastyr’b je na rozdíl od *lavra* dobře doloženo napříč stsl. i csl. památkami. Jeho pokračováním je b. *manastír*, z církevní slovanštiny expandovalo do jazyků spojených s pravoslavím, je ukr. a r. *monastýr*, sch. *mānastīr*, vše ‚klášter východního ritu‘. Slovanské jazyky mimo pravoslaví tento výraz nemají (ESJS 8: 454);

polata je rovněž dobře doloženo ve stsl. textech. Má pokračování v b. arch. *poláta*, mak. dial. *polata* ‚terasa v horním patře; veranda‘, dále b. *paláta*, mak. *palata*, srb. *pàlata*, vše ‚palác‘, z csl. expandovalo do ruštiny, je r. *poláta*, *paláta* ‚palác‘, ale i ‚sál; sněmovna aj.‘. Ve střední řečtině jde o výpůjčku latinského *palātium* ‚palác, radnice aj.‘ (< *Palātium* < *mons Palatinus* v Římě). Jako kulturní slovo se rozšířil tento výraz do všech slovanských, ale i jiných evropských jazyků (podrobně ESJS 11, s. 676n).

pretor’b ‚prétorský palác‘ je opět dobře doložený lexém, a to v evangelích i dalších textech, přesto pokračování má jen v b. dial. *pritor* ‚chrámová předsíň‘. V ostatních sl. jazycích se nevyskytuje. Důvodem je s největší pravděpodobností neexistence administrativní funkce přetora v slovanském prostředí. Jde tedy pouze o citátové slovo (a to navzdory tomu, že do střední řečtiny se výraz dostal z latiny – lat. *praetor*, označující římského úředníka).

Jak měl ukázat i tento nepatrný vzorek stsl., resp. csl. grécismů, okolnosti, za jakých přebíraly novodobé slovanské jazyky tyto grécismy z jazyka csl. památek do svého lexika, se dají jednoznačně vymezit velmi těžko. Jak bylo ukázáno, i hapax legomenon se může rozšířit za jistých podmínek do ostatních slovanských jazyků a naopak ve staroslověnských textech dobře doložený výraz se do slovanských jazyků nedostal. I když k jistým zevšeobecňujícím závěrům lze dospět, jako

např. že v jazycích spojených s pravoslavím najdeme více těchto slov než v jazycích katolického ritu, přesto existuje řada faktorů, které jsou spojeny s určitými konkrétními výrazy, s jejich původem, cestami přejetí, hláskovou stavbou apod., které se do určitých obecných závěrů dost dobře nedají vtěsnat.⁷

Literatura:

- ESJS. *Etymologický slovník jazyka staroslověnského 1–14*. Praha 1989–2008; 15–16–, Brno 2010–2012–.
- KARLÍKOVÁ, H., 2013. Poznámky k lexikálním výpůjčkám ve staroslověně a jejich reflexe v češtině a ostatních slovanských jazycích (sémanticko-etymologická analýza). *Slavia* 82, 2013, s. 158–168.
- SCHUMANN, K, 1958: *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*. Berlin.
- TASEVA, L. – VOSS, Ch., 2005. Altkirchenslavische Übersetzungen aus dem Griechischen. *Incontri Linguistici* 28, s. 101–117.
- VEČERKA, R., 1971. Vliv řečtiny na staroslověně. *Listy filologické* 94, s. 129–151.
- VEČERKA, R., 1973. Řecký podíl na formování staroslověně jako spisovného jazyka Velké Moravy. In: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*. *Lingvistika*. Praha, s. 57–66.
- VEČERKA, R., 1997. The Influence of Greek on Old Church Slavonic. *Byzantinoslavica* 58, s. 363–386.
- VEČERKA, R., 2006. *Staroslověně v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha 2006.

Кон некои избрани лексикални грецизми во старословенскиот и нивното распространување во словенскиот ареал (со акцент на македонскиот и чешкиот јазик)

Статијата се занимава со заемките во старословенскиот, пред се со заемките од грчкиот, од гледна точка на нивното етимолошко потекло, на значењето и понатамошното распространување во другите словенски јазици. Со примери од значенскиот округ *архитектура* документира дека заемките во старословенскиот образуваат посебен дел од лексиката, чиј распределување врз основа на обопштувачки правила не е едноставно.

On selected lexical grecisms in old church slavonic and their spread in the slavonic area (with an emphasis on macedonian and czech)

The article deals with lexical borrowings in Old Church Slavonic, particularly with borrowings from Greeks, from the point of view of their etymological origin, meaning and further spreading in other

7 Príspevek vznikl v rámci projektu reg. č. 13-17435S Grantové agentury České republiky „Etymologický slovník jazyka staroslověnského: završení generačního projektu“.

K vybraným lexikálními grécismům ve staroslověně a jejich rozšíření v slovanském...

Slavonic languages. On examples from semantic field “architecture” it is shown that the borrowings in Old Church Slavonic constitute a peculiar part of the lexicon the sorting of which does not have a simple solution according to generalizing rules.